

BIJBELSTUDIE 4

VLUCHT, KINDERMOORD EN TERUGKEER

→ **BIJBELTEKST:** *Matteüs 2:13-23*

Toelichting

Deze tekst is het directe vervolg van het bezoek van de ‘wijzen uit het Oosten’ en sluit aan bij de alternatieve route die zij naar hun land namen, zonder terug te gaan naar Herodes. Zij deden dit op grond van een droom: Jozef krijgt nu ook een volgende instructie op die manier, hij moet vluchten en wel naar Egypte. Een ‘pagane’ lezer van het Matteüs-evangelie, of gewoon iemand die niet zo heel erg ingevoerd was in de Schriften van Israël, zal bij deze gang van zaken vooral gedacht hebben aan andere dromen die een beslissende uitwerking hadden. Geleid worden in een droom, of vertrouwen op leiding via een droom was in de antieke wereld (net zoals in moderne psychoanalyse) heel gebruikelijk. Een beroemd voorbeeld is de droom van Scipio, zoals Cicero die beschrijft, waarin hij zowel zijn eigen toekomst voorspeld kreeg alsook inzicht kreeg in het leven na de dood voor vaderlandse helden. Wat dat betreft, gebruikt Matteüs met zijn dromen redelijk algemeen cultureel vocabulaire: dromen zijn communicatiemiddelen van hogerhand, zeker als er ook nog eens een ‘engel van de Heer’ in verschijnt. Het Griekse woord *aggelos* dat hiervoor wordt gebruikt betekent ‘boodschapper’. Een uitdrukking ‘boodschapper van de heer’ is een redelijk algemene en algemeen verstaanbare uitdrukking: een hoogwaardigheidsbekleder die een boodschapper stuurde, stuurde ook een ‘boodschapper van de heer’. Diverse andere goden dan de God van Israël werden ook als ‘heer’ aangeduid. Het bijzondere van wat hier gebeurt, blijkt pas uit het verloop van het verhaal. Het is daardoor des te verrassender: Matteüs zet algemeen in en eindigt bijzonder. Hij neemt zijn lezers zo mee, verbindt twee culturele werelden en wijdt de lezer in diepere lagen van het verhaal in. Dat bijzondere komt met het vervullingscitaat in vers 15: ‘Zo ging in vervulling wat bij monde van de profeet door de Heer is gezegd: “Uit Egypte heb ik mijn zoon geroepen.”’ Hiervoor was alles redelijk inzichtelijk

voor welke lezer dan ook: een godheid, niet bij name genoemd, redt een goddelijk kind door het naar het exotische Egypte te sturen totdat de vorst die het bedreigde overleden is. Met het citaat uit Hosea (11:1), ‘Uit Egypte heb ik mijn zoon weggeroepen’, wordt het verhaal specifieker. Matteüs grijpt terug op het eigenlijke referentiekader van zijn verhaal sinds de stamboom van Jezus: de Schriften van Israël en de geschiedenis die daarin verteld wordt. Wie die Schriften goed kende, was wellicht al eerder op het idee gekomen dat de veelvuldig dromende Jozef doet denken aan een andere dromende Jozef, namelijk de zoon van Jakob die als onderkoning van Egypte het volk naar Egypte liet komen. Zijn dromen brachten hem naar Egypte – zijn broers vonden hem maar arrogant met z’n dromen en de bijzondere rol die hij erin speelde – en zijn dromen brachten hem bevrijding: na allerlei verwickelingen raakte hij in de gevangenis, maar zijn vaardigheid om dromen te duiden, redde hem en bezorgde hem een positie als dromenduider van de farao en uiteindelijk onderkoning (zie Genesis, hoofdstukken 37-50). Hij laat zijn familie tijdens een hongersnood overkomen en het volk Israël wordt groot in Egypte, zo groot dat het een bedreiging wordt en daarom door de farao onderdrukt wordt. Het citaat ‘uit Egypte heb ik mijn zoon geroepen’ heeft betrekking op wat er daarna gebeurt (vergelijk Exodus, hoofdstukken 1-14): God roept Israël weg uit Egypte en bevrijdt het. Israël wordt in de Schriften van Israël wel vaker Gods zoon genoemd. Al deze achtergrondinformatie is van belang om de kracht van het Hosea-citaat te kunnen meevoelen: hier wordt Jezus op de plaats gezet van Israël dat uit Egypte bevrijd wordt. Daarmee wordt de route van de ‘heilige familie’ enerzijds in het grote verhaal van Israël ingebed – geografie en geschiedenis hebben hier vooral een symbolische, duidende betekenis – en anderzijds wordt Jezus, wiens lot als ‘Zoon van God’ dus met dat van Israël als geheel te maken heeft, geassocieerd met de centrale ervaring van bevrijding en verlossing uit de geschiedenis van Israël: de bevrijding uit Egypte. Zo zegt dit verhaal ten minste net zoveel over wie Jezus is en wat voor betekenis hij heeft als over de reizen van Jozef, Maria en Jezus als zodanig: net zoals Israël noemt God Jezus ‘Zoon’, de twee hebben dus met elkaar te maken, en het verloop van Jezus’ leven wordt nadrukkelijk geassocieerd met de bevrijding van het volk Israël, Gods zoon, uit Egypte. Wat betekent dit voor het leven van Jezus, de ‘Zoon van God’ in het Matteüs-evangelie? En wat betekent dit voor het vervolg van het verhaal? Voorlopig zit de ‘heilige familie’ nog in Egypte – het citaat uit Hosea

geeft echter aan dat Jezus er ook weer vandaan geroepen zal worden. Zal dat een soortgelijke inhoud hebben als de manier waarop God het volk Israël door Mozes uit Egypte riep? De lezer moet nog even op dit antwoord wachten.

Zodra de 'wijzen' en het nieuwe gezin van het toneel verdwenen zijn – de wijzen terug naar huis, Jozef, Maria en Jezus naar het verre en veilige Egypte – verschijnt Herodes nog één keer op het toneel. Zijn rol is een gruwelijke – hij laat alle jongetjes jonger dan twee jaar in Betlehem uitroeien, om er zo zeker van te zijn dat hij de nieuwgeboren koning van de Joden ook te pakken heeft – maar wel voorstelbaar voor een antieke vorst. Op een leven meer of minder werd niet gekeken, zolang een vorst zich maar kon handhaven. Een anekdote zoals deze dient er vooral toe om iemands heerschappij te karakteriseren, met enkele penseelstreken als het ware. De andere Herodes die in het evangelie voorkomt (Herodes Antipas, een zoon van de Herodes uit Matteüs 2, Herodes de Grote), die Johannes de Doper laat terechtstellen, wordt ook gekarakteriseerd met één treffend verhaal (in Matteüs 14): hij raakt zo in de ban van een dansende prinses dat hij zijn hoofd verliest, te grote beloften doet, en de prinses hem daar op instigatie van zijn echtgenote aan houdt en om het hoofd van Johannes vraagt. Kortom: het is een moorddadige bende aan het hof van deze Herodes, die als vorst daarom ook weinig voorstelt. Zoals Herodes Antipas op grond van zijn emotie handelt (in de ban van de dansende prinses), zo doet zijn vader het hier ook: hij handelt, zoals Matteüs nadrukkelijk vermeldt, uit woede (vers 16). En dat is geen compliment: een vorst hoorde (en hoort) weloverwogen te handelen en te beslissen, niet op grond van woede. Dit is in ieder geval een laag van het verhaal, die herkenbaar is voor iedereen: Herodes is een verschrikkelijke vorst die over kinderlijken gaat om zijn macht te behouden, bovendien is het iemand die over leven en dood beslist in een woedeaanval.

In de diepte zit nog een andere laag, voor wie de Schriften van Israël goed kent. Het gedrag van Herodes lijkt namelijk verdacht veel op het gedrag van de Egyptische farao die, toen het volk Israël in Egypte verbleef, probeerde de groei van dit volk in te dammen door ieder Joods jongetje te laten doden (Exodus 1-2). Van Mozes, degene die Israël uit Egypte zou leiden, wordt nadrukkelijk verteld hoe hij dit alles overleefde en zelfs door een prinses van het hof van de farao gered wordt (het verhaal is wellicht ironisch bedoeld: het plan van

de farao wordt uitgerekend door een prinses ondermijnd). De tactiek van de farao en Herodes (de Grote) is hetzelfde: over jongenslijkjes gaan om de macht te behouden. Het is de macht van de dood die deze heersers in het zadel houdt, niet de macht van het leven. Het verband tussen de verhalen werpt zo negatief licht op Herodes (de Grote), maar het werpt tegelijkertijd positief licht op Jezus: de redding van zijn leven lijkt wel een beetje op die van Mozes, ook die ontkwam aan een moordpartij onder jongetjes. En nu zit Jezus, net als Mozes, ook nog eens in Egypte. Het belooft veel en via deze route, waarbij Matteüs zijn vertelling van de eerste dagen en maanden van Jezus' leven verweeft met een van dé centrale verhalen van Israël, legt hij ook nog een verband tussen Jezus en Mozes, die hij niet in de stamboom kon onderbrengen. Zo staat Jezus nu in de lijn van Abraham, Mozes en David – en natuurlijk in die van God. Het 'optreden' van Herodes (de Grote) sluit af met een volgend citaat uit de Schriften van Israël, deze keer uit Jeremia 31:15: 'Er klonk een stem in Rama, luid wenend en klagend. Rachel beweede haar kinderen en wilde niet worden getroost, want ze zijn er niet meer.' De tekst komt uit een deel van Jeremia dat de wegvoering in de ballingschap beschrijft – en de belofte van terugkeer daaruit. Het gejammer in Rama is omdat de kinderen dood zijn en daarmee alle toekomst weg lijkt te zijn. Het past natuurlijk bij wat Herodes in Betlehem gedaan heeft. Het heeft ook het effect deze gebeurtenissen in het kader van ballingschap en bevrijding daaruit te plaatsen.

De volgende beweging in dit verhaal, weer uitgelokt door een droom (vers 19) – dromen sturen het hele verhaal van Jezus' geboorte, en Jozef en de 'wijzen uit het Oosten' zijn de ontvangers van deze dromen; het is voor de antieke lezer een goed aanvaardbaar gegeven – is de terugkeer uit Egypte naar Israël, nadat Herodes overleden is. Nu gebeurt wat er in het eerste citaat (vers 15) genoemd wordt: de zoon wordt uit Egypte geroepen. Wanneer Egypte het symbolische 'land van de ballingschap' is, zoals het vaak voorkomt in bijbelse teksten, en de terugkeer naar het land Israel verlossing is, dan lijkt het er sterk op dat de 'heilige familie' precies dat doet wat Israël onder leiding van Mozes deed en wat Israël zelf na de ballingschap meemaakte: een reis naar en verblijf in Israël.

Jezus wordt zo nog nadrukkelijker verbonden met het Exodus-verhaal en Mozes en met de bevrijding en terugkeer uit de ballingschap. Dat er inderdaad een echo van de ballingschap en het Exodus-verhaal is, kan ook blijken uit het ‘opstaan’ dat Jozef moet doen en doet om op reis te gaan (vers 20-21): bewegingen naar Israël toe, en met name vanuit Egypte, worden altijd als ‘opgang’ weergegeven in de Schriften van Israël. Misschien doet Jozef iets soortgelijks: hij gaat weer op naar Israël.

De laatste verzen van Matteüs 2, die ook de slotverzen van het kindheidsevangelie zijn (in hoofdstuk 3 gaat het over Johannes de Doper en is de tijd circa dertig jaar verder) plaatsen Jezus nadrukkelijk in Nazaret, waar hij in het vervolg van het verhaal ook vandaan zal blijken te komen. Net als Lucas verbindt Matteüs zo Betlehem en Nazaret als de stad van Jezus’ geboorte, respectievelijk zijn jonge jaren – bij Lucas is de manier om dit verband te leggen het verhaal over de volkstelling waardoor Jozef met (de zwangere) Maria van Nazaret naar Betlehem moet reizen (en weer terug), bij Matteüs is de route er een van Betlehem naar Egypte en terug naar Nazaret. De reden van de laatste uitwijkmanoeuvre is dat Jozef, die weer in een droom een opdracht krijgt (vers 22), uit de buurt wil blijven van de opvolger van Herodes (de Grote), namelijk een van zijn zonen: Herodes Archelaüs. Wie een beetje op de hoogte was van de geschiedenis van de Herodianen zou weten dat van de drie zonen van Herodes die hem opvolgden, heersend over stukjes van diens rijk, deze de impopulairste was – hij werd uiteindelijk na een heerschappij van twaalf jaar afgezet. Ook wie dit niet wist, snapt uit de toelichting van Matteüs wel dat het, als je voor vader gevlucht bent, misschien niet verstandig is om je na diens dood te vestigen waar zijn zoon heerst. Overigens heerst over Nazaret wel een andere Herodeszoon, namelijk Herodes Antipas, maar dat lijkt voor Matteüs geen probleem te zijn – het lijkt er dus op dat hij echt op de slechte reputatie van Archelaüs aanspeelt en die als bekend veronderstelt bij zijn lezers. Het geeft een idee van wie Matteüs zich als publiek voorstelde. Met de vestiging in Nazaret doet Matteüs nog iets anders: hij verbindt het met de notie van ‘Nazarener’. Het is een verband dat veel vragen oproept: het is niet helder naar welke ‘profeten’ Matteüs verwijst en ook de betekenis van het woord dat hij gebruikt, is omstreden. Het kan betekenen dat Jezus ‘uit Nazaret’ is, maar dan gebruikt hij hier een merkwaardig woord voor; het kan ook dat hij Jezus wil verbinden met ‘Nazirs’ zoals Samson, maar dat past weinig bij zijn latere verhaal over Jezus. Zijn doel met deze opmerking lijkt wel helder:

hij wil aangeven dat het met de Schriften overeenstemt dat Jezus in Nazaret terechtkomt.

Tot dusver is dit stuk van het kindheidsevangelie steeds gerelateerd aan de geschiedenis van Israël en de lokale politiek van de tijd rondom Jezus' geboorte. Er is natuurlijk nog een bredere dimensie: die van het Romeinse Rijk. Herodes de Grote heerste als vazalvorst, met relatief veel zelfstandigheid, maar toch: hij wist heel goed dat hij al te autonoom moest optreden, wilde Rome hem in het zadel laten. Matteüs schrijft ettelijke decennia later: er is een opstand geweest, het hele land is militair bezet, zelfs Jeruzalem is veroverd, de tempel verwoest. Als hij in die context aangeeft dat Jezus een figuur is zoals Mozes en zoals David, een bevrijder en een (door God gezalfde) koning, dan is dat politiek brisant. Is het inderdaad de bedoeling dat Jezus het volk Israël zal bevrijden van de Romeinse opperheerschappij? En zo ja, op welke manier? Het antwoord zal pas blijken aan het einde van het evangelie, waar Jezus' dood aan het kruis, een teken van Romeinse macht bij uitstek, door God overwonnen wordt in de verrijzenis. De macht van het leven blijkt sterker dan die van de dood. De belofte dat dat leven de hele wereld zal doordringen, spreekt Jezus zelf uit aan het einde van het evangelie, maar zover is het hier nog niet. Het is wel een buitengewoon dapper visioen dat Matteüs, schrijvend voor een kleine groep gelovigen in het Romeinse Rijk, hier neerzet. Het is een vorm van literair verzet, zou je kunnen zeggen: in woorden een wereld schetsen waarin je gelooft en waarnaar je verlangt, die de wereld waarin je leeft relativeert en niet het laatste woord laat hebben. Literatuur is soms subversiever dan je denkt, ook religieuze.

Dit stuk van Matteüs 1-2 valt tenslotte op doordat het veel 'vervullingscitataten' bevat. Matteüs' nadruk hierop heeft eenzelfde soort functie als de stamboom aan het begin van hoofdstuk 1: het verhaal van Jezus wordt diep in het verhaal van Israël geworteld en als de voortzetting daarvan gepresenteerd. Wat er met Jezus gebeurt, staat in verband met Mozes en de Exodus uit Egypte en met de ballingschap en met de terugkeer daaruit. Deze diepe worteling van Matteüs' verhaal over Jezus alleen is al reden genoeg om nooit Jezus en Jodendom tegen elkaar af te zetten in de interpretatie van de Bijbel. Het gaat tegen de intentie van auteurs zoals Matteüs in; als er al sprake is van spanningen dan zijn het spanningen *binnen* één gemeenschap, niet tussen twee verschillende religies of volken. Voor Matteüs is de continuïteit tussen 'Israël en kerk' fundamenteel.

Vragen

De vlucht en terugkeer van Jozef, Maria en Jezus, met daartussenin de kindermoord in Betlehem, verweeft het verhaal over de eerste dagen, maanden en jaren van Jezus' leven nauw met het verhaal van Israël. Dit werpt licht op de betekenis van Jezus: hij heeft nadrukkelijk te maken met de uittocht uit Egypte en de terugkeer uit de ballingschap, zijn leven volgt hetzelfde patroon als dat van Mozes.

1. Voor Herodes is Jezus duidelijk een bedreiging, waarop hij het enige antwoord geeft dat hij lijkt te kennen, net zoals de farao in Mozes' tijd: bruut geweld. Hoe ga je in je eigen leven om met bedreigingen en concurrentie? In de privésfeer, op het werk, in de kerk?
2. Door Jezus en Mozes zo met elkaar te verbinden, schept Matteüs de verwachting dat Jezus het volk zal bevrijden. Eerder heeft hij al iets soortgelijks gezegd, toen hij Jezus' twee namen introduceerde. Hoe verhoudt dit zich tot je eigen beeld van Jezus? Heeft Jezus een bevrijdende betekenis? Heb je door Jezus bevrijding ervaren, en zo ja: waarvan? Als dit beeld van Jezus je niet aanspreekt: welke andere beelden van Jezus staan voor jou centraal?

Bijeenkomst 4: Vlucht, kindermoord en terugkeer (Matteüs 2:12-23)

Om te beginnen: Deelnemers kunnen ter voorbereiding zelf een verhaal over, foto van, of symbool van iemand anders meebrengen in wie ze zichzelf herkennen of aan wie ze zich spiegelen. Jezus' levensverhaal wordt door Matteüs verteld in verband met andere verhalen, met name het verhaal van Israël en in het bijzonder het verhaal over Mozes.

- Aan welke verhalen over andere mensen spiegel je jezelf?
- In welke levensverhalen herken je je eigen verhaal? En je geloofsverhaal?